

Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac B. Yusuf Es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü

Öğr. Grv. Sebahattin ÇELİK

Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa

ÖZET

Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle, İslam Dünyasında siyasî istikrar bozulmuştu. Cemel, Sıffin ve Kerbela olaylarıyla İslam alemi adeta bir yangın yerine dönmüştü. Emeviler devlet otoritesini sağlamak için nihayet uygun adamı bulmuşlardı: Haccac b. Yusuf es-Sakafî.

Acımasız kişiliği, sert yöntemleri ile Haccac, Irak ve Horasan'da çok kan dökmesine karşılık O, ülkede siyasî istikrarı sağladı. Acımasızlığından dolayı tarihe "Zalim" lakabıyla geçti.

Anahtar kelimeler: Haccac, Abdümelik, İbn Zübeyr, Kufe, Basra, Emeviler.

The Functional Role Of Haccac bin Yusuf-Sakafî In The Establishment Of The Authority Of State Of Umayyad

ABSTRACT

With Hz. Osman had become witness, the political distillation had discomfited in İslam world. With Cemel, Sıffin and Kerbela evens İslam World became like a fire place. Emevis had found fitting human for becoming government authority well: Haccac b. Yusuf es-Sakafî.

Haccac was a cruel man and he mathed political distillation altough he had sheeded blood very much with his hard methods in Hicaz, Irak, Horasan. Because his cruel personality, his nick-name had become "Cruel" in history.

Key Words: Haccac, Abdümelik, İbn Zübeyr, Kûfe, Basra, Emevis.

I. Giriş

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesiyle Müslümanlar yeni bir dönemin kapısını aralamışlardır. Mekke'de bir cemaat görüntüsünde olan Müslümanlar, Medine'ye hicret ile devletleşme sürecinde ilk adımı atmış oluyorlardı. Hz. Muhammed'in hem Peygamber, hem devlet başkanı olarak geçirdiği 10 yıllık Medine hayatı, İslam tarihi için müstesna bir devirdir. Bu dönemde organizeli bir devlet teşkilatından bahsetmek pek mümkün olmasa da, bir devletin temel niteliklerinin filizlenmeye başladığını söyleyebiliriz¹.

Hz. Ebubekir döneminde bu filizlenme daha sistematik hale getirilmiş, Hz. Ömer'le beraber gelen fetihler neticesinde İslam hakimiyetinin geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla, organizeli bir devlet yapısı kaçınılmaz olmuştur. Devlet yapısı, Hz. Ömer döneminde ciddi bir şekilde kurumsallaşmaya başlamıştı². Bu

¹ Mehmet Çelik, "İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri", F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi XI/I, Elazığ 2000, 30 v.d.

² Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Hulefa-i Raşidin Döneminde Beytü'l-Mal (Kurumlaşması, Gelişmesi ve İşleyişi), F.Ü. Tarih Sempozyumu Bildirileri, Elazığ 1993.

süreç Hz. Osman döneminde de devam etti. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminde³, devlet kurumlarında gözle görülür bir ailevî kadrolaşmaya şahit olmaktayız. Ümeyye oğullarının başta valilikler olmak üzere, devletin önemli birimlerinde kilit noktaları işgal etmeleri ve buna ilaveten hoşnutsuzluk yaratan kötü yönetimleri, İslam dünyasında bir kaosun çıkmasına sebep oldu⁴. Bu kaosun büyümesi Hz. Osman'ın hayatına mal oldu⁵.

Hz. Ali'nin halife olması ile bu sıkıntıların sona ereceği düşünülürken, ne yazık ki İslam dünyasındaki bu yangın alevlenerek daha da büyümüştür. Yeni Halife'nin daha ilk günlerinde, henüz bir Emevî - Haşimî çekişmesi başlamamışken Hz. Aişe'nin önderliğinde bir çalkantı meydana geldi⁶. Bunun neticesinde tarihte "*Cemel Vakası*" olarak bilinen hadisede binlerce Müslüman birbirinin kanını döktü⁷. Hz. Ali, devleti anarşiye sürükleyen bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra, esas büyük tehlike olan Şam bölgesi valisi Muaviye'ye yöneldi. Ancak 20 yıldır bu bölgenin valiliğini yapan Muaviye, yeterli devlet tecrübesine sahipti ve Hz. Ali'ye karşı hazırlıklıydı. Sonunda bu çekişme "*Sıffin Savaşı*" ile neticelendi (m.657) ve bu savaş on binlerce Müslüman'ın kanının akmasına neden oldu⁸. Hz. Ali – Muaviye mücadelesi ile çalkalanan İslam aleminin yönetimi, Hz. Ali'nin şehit edilmesi⁹ ve Hz. Hasan'ın da Hilafetten feragat etmesi neticesinde¹⁰ Emevî ailesinin eline geçti.

II. Haccac'ın Devlet Hizmetine Girişine Kadar İslam Aleminin Genel Durumu

Hz. Ali'nin vefatı, oğlu Hz. Hasan'ın da hilafetten çekilmesi üzerine Muaviye Kudüs'te halifeliğini ilan etti.¹¹ Sahabe de artık bu parçalanmanın son bulması için O'na biat edince, bir süre İslam dünyasında barış havası esti. Ancak Muaviye'nin önünde iki önemli engel daha vardı. Bu engellerden biri, O'nun

³ Toplam 12 yıl süren Halifeliğinin son 6 yılı.

⁴ Bkz. Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **Tarih-i Taberi III** (çev. M. Eminoğlu), İstanbul 1983, v.d. ; İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih II**, (çev. A. Özaydın-A. Ağırakça), İstanbul 1985, 300 v.d. ; Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet V** (çev. Ö. R. Doğrul), İstanbul 1978, 10 v.d. ; Muhammed Ebu Zehra, **İslamda Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi** (çev. H. Karakaya – K. Aytekin) İstanbul 1993, 15 v.d. ; Robert Matran, **İslamın Yayılış Tarihi** (çev. İ. Kayaoğlu), Ankara 1981, 97. ; İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, Ankara 1990, 99 v.d. ; Ahmet Akbulut, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Şekillendiği Kelam Meseleleri**, Ankara 1988, 145.

⁵ Taberi, **III**, 163 v.d. ; İbnü'l-Esir, **III**, 186 v.d. ; Ömer Rıza Doğrul, **Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet V**, Eser Neşriyat, İstanbul 1978, 419.

⁶ Taberi, **II**, 170, v.d. ; İbnü'l-Esir, **III**, 211 v.d.

⁷ M. Said Hatipoğlu "*Hilafetin Kureysiliği*" **A.Ü. İ.F. Dergisi XXIII**, Ankara 1978, 195.

⁸ İbnü'l-Esir, **III**, 321. ; Seyyid Râdiy, **Nehcü'l-Belağa** (Hz. A. Gölpınarlı), İstanbul 1990, 83.

⁹ Taberi, **III**, 214 v.d. ; Neşet Çağatay, **Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, 411.

¹⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, "*Hz. Hasan ve Hüseyin Dönemleri*" **A.Ü.İ.F. Dergisi XXVI**, Ankara 1983, 356 v.d. ; Çağatay, 413.; Hüseyin Algül, **İslam Tarihi II**, Gonca Yayınları, İstanbul 1987, 554.

¹¹ M.G.S. Hodgson, **İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, 157. ; İbnü'l-Esir, **III**, 412.157

iktidarını hazmedemeyen ve Ehl-i Beyt'e sempati duyan, "Şia"¹² adı verilen büyük bir kitle, bir diğeri ise her iki tarafa da cephe alan Haricilerdi¹³.

Muaviye, devletin sarsılan siyasal istikrarını yeniden tesis etmek için hızlı bir çalışma içerisine girdi. Muğire b. Şu'be'yi Kûfe valiliğine atayarak¹⁴ O'nun siyasal dehası ve nüfuzu sayesinde Hz. Ali taraftarlarını ve Haricileri kontrol altında tutmasını bildi. Amr b. As'a Mısır valiliğini vererek iktidarını batıdan gelecek tehlikelere karşı sağlama almış oldu. Mervan b. Hakem'i Medine valisi yaparak Ensar ve Muhacir'in muhalefetini önlemek istedi. Ayrıca, Hz. Ali döneminden itibaren İran'da vali olan ve kuvvetli bir nüfuza sahip bulunan Ziyad b. Ebih'i¹⁵ bazı kimselerin Ebu Süfyan'ın O'nun babası olduğunu itiraf ettiğine şahitlik etmelerini delil göstererek kardeşi olarak ilan etti¹⁶. Ziyad'ın yetkilerini artırarak Basra valiliğini devam ettirdi¹⁷. Böylece O, muhaliflerinin en yoğun olduğu bu bölgelerde kendi iktidarını kendisinden fazla savunacak güçlü ve kudretli kimseleri önemli merkezlere yerleştirmiş oldu.

Muaviye, bir yandan iç istikrarı sağlamaya çalışırken, bir yandan da fetih hareketlerine devam etti. Kuzey Afrika üzerine düzenlenen seferlerde Kartaca'ya kadar gidildi. İslam donanması bu dönemde daha güçlü hale getirildi. Rodos Adası fethedilip, Sicilya kıyılarına, hatta Anadolu üzerine düzenlenen seferler ile İstanbul surlarına kadar gidildi¹⁸. Türkistan üzerine yapılan seferlere de büyük önem verilmiştir. Horasan eyalet yapıldı, merkezi Merv olmak üzere Herat, Tus, Nişapur ve Belh'e garnizonlar kurularak askerî fetihlere hazır tutulmak üzere buraya ordular yerleştirildi. Ziyad ve ondan sonra oğlu Ubeydullah'ın kontrolünde Sicistan ve Maverau'n-nehr fethedilmiş, Buhara ve Semerkant vergiye bağlanmıştı.

Muaviye'nin vefatından sonra (680) yerine, daha önceden veliaht olarak ilan ettiği oğlu Yezid geçti¹⁹. Bu durum İslam aleminin, Suriye hariç her tarafında hoşnutsuzlukla karşılandı. Özellikle Hz. Hüseyin ve Abdullah ibn-i Zübeyr²⁰ çevresinde bu hoşnutsuzluk, organize bir muhalefet hareketine dönüştü. Hz.

¹² Muhammed Ebu Zehra, **İmam Şafii**, (çev; Osman Keskiöğlü), Emel Yayıncılık, Ankara 1987, 87-89.

¹³ Fazlu'r-Rahman, **İslam**, (çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın), Selçuk Yayınları, Ankara 1981, 211 v.d. ; Hasan, 72,79.

¹⁴ İbnü'l Esir, **III**, 478.

¹⁵ Ziyad b. Ebih: Annesinin adı Sümeyyedir. Babasının adı bilinmediği için O'na " babasının oğlu" manasına gelen " ibn-i Ebihi" denilmiştir.

¹⁶ İbrahim Sarıçam, **Emevî-Haşimî İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar**, T.D.V. yayınları, Ankara 1997, 239. ; Hasan, 56-60.

¹⁷ İbnü'l Esir, **III**, 454.

¹⁸ C.E. Boswort, **İslam Devletleri Tarihi**, (çev. E. Merçil-M. İpşirli), Oğuz yay., İstanbul 1980, 2-3.

¹⁹ Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi II**, Kayıhan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1985, 56-60. ; İbnü'l Esir, **III**, 503 v.d.

²⁰ Abdullah İbn-i Zübeyr; Aşere-i Mübeşşere'den Zübeyr b. Avvam'ın oğludur. Annesi Hz. Ebubekir'in büyük kızı Esmadır. Geniş bilgi için Bkz. Ahmet Kurucan-Zühtü Mercan, **Aşere-i Mübeşşere; Cennetle Müjdelenen On Sahabi**, Feza Yayıncılık, İstanbul 2001, 351-363.

Hüseyin'in muhalefeti Kerbela'da bir facia ile neticelendi²¹. Yezid, Medine'deki muhalefeti bastırmak için Müslim b. Ukbe'yi Mekke'deki muhalefeti bastırmak için ise Husayn b. Numayr'ı görevlendirdi. Ancak kesin neticeyi alamadan öldü.²²

Yezid'in ölümünden sonra Şam'da oğlu II. Muaviye'ye biat edildi. Şam'ın haricindeki tüm Hicaz, Irak, Yemen ve Horasan bölgesinde de ibn-i Zübeyr'e biat edildi. Kısa bir süre sonra II. Muaviye kendi isteği ile hilafetten ayrıldığını ilan etti. Bunun üzerine Emeviler, büyükleri olarak kabul ettikleri Mervan b. Hakem'e biat ederek onu Halife seçtiler.²³

Mervan yeniden Suriye'de hakimiyeti sağladı. Haccac ve babası sayesinde Mısır'daki Sakiflilerden de biat alarak hilafetini güçlendirdi²⁴. Medine ve Irak üzerine ordular gönderdi. Medine'ye gönderilen ordu Abdullah b. Zübeyr kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldı. Irak üzerine gönderilen birlikler ise, yolda Mervan'ın ölüm haberini alınca geri döndüler. Mervan, Nisan 685 te ölünce yerine büyük oğlu Abdulmelik geçti²⁵. Abdulmelik ilk iş olarak Ubeydullah b. Ziyad komutasında bir ordu hazırlayarak Irak üzerine gönderdi. Bu ordu yolda Hz. Hüseyin'in şehadetinde kendisini suçlayarak Emeviler'den intikam almak için yola çıkmış olan "**Tevvabun**" adı verilen bir grup ile karşılaştı. Şam ordusu kendilerine direnen bu muttaki insanları acımasızca kılıçtan geçirdi²⁶.

Bu sırada **Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafi** Kûfe'deki Şiilerin başına geçerek buraya hakim olmuştu²⁷. Hz. Ali'nin torunları adına düzenlediği sahte mektuplarla Malik b. Eşter'in oğlu İbrahim ve tabiun ulemasından İmam Şabi'nin desteğini arkasına alarak sözde Ehl-i Beyt adına kendisine biat almaya başlamıştı. Abdullah ibn-i Zübeyr'den Kûfe valiliğini talep etmiş, Ancak bu isteğinin reddedilmesi üzerine isyan çıkararak Kûfe'yi zorla ele geçirmişti.²⁸

Abdullah ibn-i Zübeyr, Irak'ta gittikçe güçlenen Muhtar tehlikesini ortadan kaldırmak için kardeşi Mus'ab'ı Basra valiliğine atadı. Mus'ab ordusu ile Kufe üzerine yürüdü. Burada yapılan savaşta Muhtar'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı, Muhtar'ı da yakalayıp idam ettirdi.²⁹

Bu sırada Şam'da ise Abdulmelik, İbn. Zübeyr ile Muhtar arasındaki savaşı memnuniyetle izleyerek, rakiplerinin güç kaybetmesini bekliyor ve harekete geçmek için fırsat kolluyordu. Nitekim 689'da Hariciler ile uğraşmaktan

²¹ Subhi es-Salih, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri**, (çev. İbrahim Sarmış), İstanbul 1983, 204. ; *"Hulefa-i Raşidin Dönemi ve Emeviler"*, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II**, Ed; Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, 322 v.d. ; Sarıçam, 307-332. ; W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (çev. Ethem Ruhi Fırlalı), Umran yay., Ankara 1981, 49.

²² Yıldız, 329-332.

²³ İrfan Aycan, "*Haccac b. Yusuf es-Sakafi*", **TDVİA XIV**, İstanbul 1996, 427.

²⁴ Aycan, **TDVİA XIV**, 427. ; Laura Veccia Vagleri, "*Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri*" **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I**, (çev. İlhan Kutluer), Hikmet Yayınları, İstanbul 1998, 96 v.d.

²⁵ İhsan Süreyya Sırma, **Emeviler Dönemi Hilafetten Saltanata**, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, 61.

²⁶ Ahmet Ağırakça, **Emeviler Döneminde Kıymlar**, Şafak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1994, 139-149. ; Çağatay 446.

²⁷ Hasan, 88-89. ; W. M. Watt, 53.

²⁸ Yıldız, 340-343

²⁹ Ağırakça 154-181

epeyce zayıflamış olan Mus'ab'ın üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Bu zaferden sonra Abdulmelik, Kûfe ve Basra'ya giderek bu bölgelerin biatını aldı³⁰.

III. Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin Devlet Hizmetine Girişi

Sakif Kabilesi ile Ümeyyeoğulları arasında "Cahiliyye Dönemine"³¹ dayanan bir dostluk bağı vardı. Bu münasebetle bu kabilenin ekseriyeti Emeviler'e açıkça taraf olmuş ve onlara biat etmişlerdi. Muaviye'den sonra tüm Arabistan'ın Abdullah b. Zübeyr'e halife olarak biat etmesi üzerine Sakiflilerin çoğu O'na biat etmeyerek Taif'ten ayrıldılar. Haccac ve babası da 683 yılında aileleri ile birlikte Taif'ten ayrılarak Suriye'ye gidip Dımaşk şehrine yerleştiler. Burada Emeviler ile yakın dostane ilişkiler içerisine girdiler. 684 yılında II. Muaviye'nin halifelikten kendi arzusu ile ayrılması üzerine, Ubeydullah b. Ziyad'ın önerisi ile Mervan b. Hakem'e biat edilmesi hususu gündeme geldi. Haccac ve babası da Ubeydullah'ın yanında yer aldılar ve Mervan b. Hakem'e biat edilmesinde etkin rol oynadılar. Mervan halife seçilince onları Hicaz'a gönderdiği orduya dahil etti³². Böylece Haccac, devlet hizmetine resmen girmiş oldu. Haccac'ın, Mervan döneminde pek de başarılı sayılabilecek bir hizmeti görülmemektedir. O, esas şöhretini Abdulmelik döneminde yakalayacaktır. Emevi devlet otoritesini kuran komutan olarak tarihe geçen Haccac, iki sıfatıyla hatırlanmıştır. Bunlardan birisi çok kan dökmesinden dolayı kendisine "**Zalim**" diğeri ise Emeviler'e aşırı sadakatinden dolayı "*köpek yavrusu*" anlamına gelen "**Küleyb**" dir³³.

Abdulmelik görünüşte her ne kadar açıktan muhalefeti Hicaz dışında sindirmiş görünüyorsa de, İslam alemi içten içe kaynıyordu. Irak'ta Harici tehlikesi tam olarak ortadan kaldırılmamıştı. Horasan ve Doğu eyaletlerinde de istikrar yoktu. Abdulmelik, şimdi artık istediği komutana kavuşmuştu. Haccac'ın acımasızlığı, kararlılığı ve takipçiliği Abdulmelik'e ümit vermişti. Artık bu siyasi bölünmüşlüğe bir son verilmesi kaçınılmazdı. İşe Hicaz bölgesinden başlanılmasına karar verildi.

a- Haccac'ın Hicaz bölgesinde Siyasi İstikrarı Sağlaması

Hicaz bölgesi Abdulmelik'e karşı Abdullah b. Zübeyr'e biat etmişti. Bu siyasi ikiliği ortadan kaldırmak üzere, Haccac 692 yılında İbn-i Zübeyr üzerine gönderildi. Haccac emrindeki 3.000 askerle önce kendi kabilesinin bulunduğu Taif şehrine gitti. Buradan takviye askerler alarak ordusunu Mekke üzerine gönderdi. Haccac'ın ordusu Arafat mevkiinde İbn-i Zübeyr'in kuvvetleriyle karşılaştı ve onları yendi. Bunun üzerine İbn-i Zübeyr kuvvetlerini Mekke'ye çekerek burada güçlü bir savunma kurdu. Haccac, Halife'den Mekke'ye saldırmak üzere izin ve takviye kuvvet istedi. Gelen takviye birliklerle Haccac'ın ordusu 40.000'e ulaştı. Bu sırada hac mevsimiydi. Haccac, Kabe'ye gidip tavafta

³⁰ Yıldız, 344-347.

³¹ Cahiliyye dönemi ile İslamiyyet'ten önceki Arapların inanç ve yaşantı tarzı kastedilmektedir.

³² İrfan Aycan, "Haccac" **TDV İA XIV**, İstanbul 1996, 427-428.

³³ Aycan, **TDV İA XIV**, 428.

bulunmayı ve İbn-i Zübeyr ile görüşerek O'nu Abdümelik'e biata davet etmeyi düşünüyordu. Ancak İbn-i Zübeyr O'nun Mekke'ye girmesine dahi izin vermedi. Bunun üzerine Haccac, Hac mevsimi olmasına rağmen Kubeyr Dağı üzerine mancınıklar kurarak Mekke'yi taşa tutmaya başladı.³⁴

Haccac 40.000 askeriyle şehri dışarıdan tamamen muhasara altına aldığı için, buraya dışarıdan hiçbir yardım ve gıda giremiyordu. Muhasara uzayınca ellerinde bulunan yiyecek tükenmiş ve insanlar açlık sıkıntısı çekmeye başlamışlardı. Savaşın uzaması yüzünden 10.000 kişi İbn-i Zübeyr'den ayrılarak Haccac'dan eman dilemek üzere Mekke'yi terk ettiler; bunların içerisinde İbn-i Zübeyr'in oğulları ve akrabaları da vardı³⁵.

1 Ekim 692 günü, İbn-i Zübeyr askerleriyle Haccac'ın kuvvetlerine saldırarak onları geri püskürttü. Ancak gücü gün geçtikçe tükeniyordu. İbn-i Zübeyr yanındaki bir avuç adamıyla onlara karşı ölünceye kadar kahramanca savaştı, sonunda yüzüne isabet eden bir taş ile kanlar içinde yere düştü ve Şam askerleri tarafından başı kesilerek vücudundan ayrıldı³⁶.

Haccac, İbn-i Zübeyr'in kellesini Şam'a Abdümelik'e gönderdi. Bedenini de herkesin göreceği bir yere asarak halka korku saldı³⁷. Mekke halkından ihtilafsız Abdümelik'e biat aldı. Kabe'yi taşlardan temizleterek onarım ve bakımını yaptırdı. İbn-i Zübeyr'in yaptığı eklemeleri yıktırarak Kâbe'yi eski haline getirdi³⁸. Halife Abdümelik, İbn-i Zübeyr isyanını kesin bir şekilde ortadan kaldıran Haccac'ı taltif ederek O'na Hicaz (Mekke-Medine-Taif), Yemame ve Yemen'in valiliğini verdi. Bundan sonra Haccac kısa sürede tüm Arap kabilelerinden Abdümelik'in halifeliği adına biat aldı. Böylece İslam ülkesi sınırları içerisinde umumun biatı tamamlanmış oldu. Artık bu bölgede hiç kimse Haccac'a karşı muhalefet etmeye cesaret edemedi. O'nun sayesinde Arabistan'da tam bir Emevi hakimiyeti kurulmuş oldu.³⁹

b. Haccac'ın Harici Tehlikesini Bertaraf Ederek Irak Bölgesinde Siyasi İstikrarı Sağlaması

Haccac'ın İbn-i Zübeyr'i ortadan kaldırarak Hicaz bölgesinde istikrarı sağlaması, halkın Şam'a biatını kabul ettirmesi, halife Abdümelik'i sevindirmişti. Basra ve Kûfe'de faaliyette bulunan Hariciler, Muaviye'nin halifeliği zamanında Kûfe valisi olan Muğire b. Şu'be ve halefi Ziyad b. Ebih'in etkili mücadelesi ile bir süre sindirilmişlerse de onların ölümünden sonra, Muhtar döneminde meydana boş bularak silahlı faaliyetlerini artırmışlardı. Daha sonra bu bölgeleri Muhtar'ın

³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa I**, Bedir Yayınevi, İstanbul 1986, 684-690. ; Vagleri, 97. ; Çağatay, 448. ; Sırma, 62-63.

³⁵ Hasan, 103.

³⁶ İbrahim Canan, **Kütüb-ü Sitte Muhtasarı ve Tercüme Şerhi XII**, Akçağ yay., Ankara 1991,543.

³⁷ Sırma, 63.

³⁸ İmam Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er-Rûdanî, **Büyük Hadis Külliyyatı Cem'ul-Fevaid Min Cami'il-Usul ve Mecma'iz-Zevaid II**, (tercüme: Naim Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul 1996, 171-172.

³⁹ Yıldız, 344-347.

elinden alan Mus'ab b. Zübeyr onların üzerine Mühelleb b. Ebi Süfra'yı göndermişti. Ancak Emeviler'in İbn-i Zübeyr ile uğraşmaları sebebiyle Hariciler ile savaşında Mühelleb'e destek olunamamış ve gücü gittikçe zayıflayan Mühelleb'in ordusu seri mağlubiyetler almaya başlamıştı. Bunun üzerine de halife Abdulmelik'ten acil destek kuvvetleri istemek zorunda kalmıştı. Halife yıllardır bir türlü önü alınamayan bu silahlı muhalif hareketin mutlaka ortadan kaldırılması gerektiğini biliyordu. Hicaz'daki başarılarını göz önüne alan Halife, bu sorunu halletmek üzere Haccac'ı Irak valiliğine tayin etti. Haccac hemen eski vilayet merkezinin bulunduğu Medine'ye döndü. Burada 12.000 kişilik bir süvari birliği hazırlayarak derhal yola çıktı⁴⁰.

Haccac'ın Hicaz'da yaptıkları, Kûfe'de duyulmuştu. Onun vali olarak buraya atanması, amaç ve gayenin ne olduğu sorusu, herkesin kafasında cevabını bulmuştu. Haccac Kûfe'ye gelir gelmez halkı camide toplayarak onlara siyasi istikrarı sağlamak, fitne ve fesadı bitirmek, Halife'ye kayıtsız şartsız biati sağlamak için buraya atandığı mesajını sert bir dille verdi⁴¹. Haccac Kûfe'de istikrarı sağladıktan sonra hiç vakit kaybetmeden Harici meselesine eğildi. Kûfe ve Basra halkından oluşan bir ordu hazırlayarak Abdurrahman b. Mihnef komutasında Mühelleb'in yanında Haricilerle savaşmak üzere yola çıkardı. Haccac taarruzdan önce bizzat karargaha gelerek orduyu teftiş etti. Mühelleb ve Abdurrahman'a gerekli talimatları verdi⁴².

694 yılı Aralık ayında Mühelleb, Hariciler'in en geniş kolu olan Ezarika üzerine büyük bir taarruz başlattı. Katariy b. Fucae komutasındaki Hariciler, bu saldırıya karşı fazla direnemeyerek Kâzerun'a çekildiler. Bu mücadelenin ilk safhasında Abdurrahman hayatını kaybetti. Ancak Mühelleb orduyu toparlayarak Haricileri bozguna uğratmayı başardı. Böylece Ezarika kolu çökertilmiş, taraftarları tekrar bir araya gelemeyecek şekilde dağıtılmış oldu. Mühelleb'in bu başarısı üzerine Haccac, O'nun Horasan valiliğine atanmasını sağladı.⁴³

Fars ve Kirman'daki saldırılardan sağ kurtulan Hariciler, Nusaybin'deki Temim kabilesinin reisi, Salih b. Müserrih'in etrafında toplanmaya başladılar. Hariciler'in, Necdiyye koluna komuta eden ve oldukça cesur bir savaşçı olan Şebib b. Yezid b. Nuaym da bu ittifaka katıldı. 31 Mayıs 695'te Salih ve Şebib, Emeviler'e karşı el-Cezire'de isyan başlattılar. Nusaybin ve Sincar'ı ele geçirerek Devlet mallarına el koydular. Bölge valisi olan Halife'nin kardeşi Muhammed b. Mervan, isyancılar üzerine bir ordu gönderdiyse de başarısız oldu. Hariciler'in Irak'a yöneldiğini duyan Haccac, onların üzerine, Attab b. Verka komutasında 4.000 kişilik bir ordu gönderdi. 3 Eylül 695'te yapılan savaşta Hariciler'in lideri Salih b. Müserreh öldürüldü. Bunun üzerine komutayı Şebib alarak Musul'a doğru çekildi⁴⁴.

⁴⁰ Boyunağa, 327

⁴¹ Vagleri, 98. ; Fayda, 347-350.

⁴² Ağırakça, 222

⁴³ Hasan, 64

⁴⁴ G.Levi Della Vida, "Hariciler", İA V/1, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, 232-236.

Şebib daha sonra adamlarıyla, Nehrevan'a geldi. Burada üzerine gönderilen iki ayrı kuvveti bozguna uğrattı. Yenilgiyi hazmedemeyen Haccac, hemen Cezl b. Said komutasında 4.000 kişilik bir orduyu Şebib'in üzerine gönderdi, ancak istenilen başarı sağlanamadı. Haccac, bu sefer Said b. Mücalid'i taze kuvvetlerle Şebib üzerine gönderdi. Ancak bu kez de bir başarı elde edilemedi. Karşılarında ciddi bir kuvvet görmeyen Hariciler, Kûfe'ye doğru yöneldiler. Bunu haber alan Haccac, Süveyb komutasında 2.000 kişilik bir orduyu Şebib'i durdurmak için gönderdi. Şebib, Fırat nehrinin karşı tarafına geçerek bu orduyu atlatmayı başardı ve bir süre çölde izini kaybettirdi⁴⁵.

Haccac, O'nun geri döndüğünü düşünmeye başlamıştı ki, Şebib ve adamları aniden Basra'ya gitmiş olan Haccac'ın yokluğundan istifade ederek Kûfe'ye girdiler⁴⁶. Şehirde terör estirmeye başladılar. Kendilerine karşı çıkan pek çok kişiyi öldürdükten sonra Kûfe'den çıkıp gittiler. Bu baskın ve terör, Haccac'ı Irak'luların gözünde küçük düşürmüştü⁴⁷. Bu olaydan sonra Kûfe askerinden başarı elde edemeyeceğini anlayan Haccac, Abdumelik'e haber göndererek ondan takviye kuvvetler istedi. Haccac, takviye olarak gelen Şam askerlerini Abdurrahman b. Eş'as komutasında Şebib üzerine gönderdi. Abdurrahman'ın ihtiyatlı ilerlemesine kızan Haccac, komutayı Osman b. Kattan'a devretti. Osman Şebib'e ulaşmaya muvaffak olduysa da bu iş onun hayatına mal oldu. Şebib, bu orduyu da 20 Mart 696 da Havaya ırmağı çevresinde bozguna uğrattı⁴⁸.

Bu başarılarından sonra Şebib bir kez daha Kûfe üzerine yürüdü. Haccac, tüm kuvvetlerini bir araya toplayarak başlarına Attab b. Verka'yı atadı ve Şebib'in üzerine gönderdi. Şebib bir yolunu bulup Attab'ı öldürmeyi başardı. Ancak Attab'ın yerine geçen oğlu, intikam ateşiyle ikinci bir cephe açarak Hariciler'in üzerine yürüyünce Şebib, Kirman'a çekilmek zorunda kaldı. Haccac, O'nun peşinden Süfyan b. Ebred komutasında bir ordu gönderdi. Şebib'i takip eden Süfyan, Hariciler'i "Düceyl Nehri"⁴⁹ kıyısında sıkıştırdı. Burada gün boyunca şiddetli bir çarpışma oldu. Gece olunca, güvenlik açısından nehrin karşısına geçmek isteyen Şebib, asma köprü üzerinde atının ürküp şahlanmasıyla suya düştü, üzerindeki silah ve ağırlıklar yüzünden nehrin sularında boğulmaktan kurtulamadı⁵⁰. Şebib'in ölümü ile Hariciler'in Sufriyye kolu da çökertilmiş oldu⁵¹.

Haccac, Harici belasından kurtuldum derken, bu sefer Mutarrıf b. Muğire belası ile karşılaştı. Mutarrıf b. Muğire, eski Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'nin oğlu olup, düşünce olarak babasına pek benzemiyordu ve Hariciler'e daha yakındı. 696 yılında şebib b. Yezid b. Nuaym liderliğindeki Hariciler'in isyanı esnasında

⁴⁵ Hasan, 64.

⁴⁶ H. Lammens, "Haccac", **İA VI**, MEB Yayınları, İstanbul 1997, 18.

⁴⁷ Ağırakça, 227

⁴⁸ Julius Wellhausen, **İslamiyetin İlk Devrinde Dinî – Siyasî muhalefet partileri**, Çev. Fikret İşiltan, TTK Basımevi, Ankara 1989, 69-70.

⁴⁹ Ağırakça bu nehrin adını "Ahvaz Nehri" olarak vermektedir.

⁵⁰ Taberi'nin kaydettiği bir rivayete göre; Şebib, kendisini sevmeyen Hariciler'in köprü haltlarını kesmesi üzerine suya düşüp boğulmuştu. Bkz. Tarih-i Taberi **II**, 975. ; Lammens, 18.

⁵¹ Ağırakça, 233-235

Medain valisi olarak görev yapıyordu. Şebib'in Medain'e doğru yürümesi üzerine, O'nunla çarpışmayıp şehri terketmişti⁵². Buradan Hariciler'e haber yollayarak şöyle demişti: “*Madem ki siz, mazlumların hakkını almak için yola çıktınız, o halde Abdülmelik'i Halifelik'ten hal' edip, Haccac'ı da valilikten def edin! Hilafet işini Hz. Ömer'in yaptığı gibi, Şura'ya götürmek üzere bana biat edin!*”.

Ancak, Hariciler Şebib'e gönülden biat ettikleri için, Mutarrıf'ın bu teklifini babul etmediler. Bundan sonra O da Şebib'e biat etmeyi kendisine yakıştıramadı ve önce Cibal⁵³ tarafına çekildi, burada kendisini bir süre unutturduktan sonra, buradan da Kum ve Kaşan bölgelerine giderek bu yerleri ele geçirdi. Mutarrıf; “*Hilafet işini Şura'ya havale etmek gerekir.*” İddiası ile Emevi Hilafetini gayr-ı meşru sayıyordu. Şebib'in ölümüyle başsız kalan Hariciler bu kez de O'nun etrafında toplanmaya başladılar⁵⁴.

Haccac, Mutarrıf'ın üzerine Rey şehrinde bulunan 6,000 kişilik bir orduyu gönderdi. Hariciler bu ordu karşısında bozguna uğradı, Mutarrıf ile birlikte pek çoğu kılıçtan geçirilerek öldürüldü. Bundan sonra artık Hariciler, Emeviler'in son dönemlerine kadar bir araya gelip isyan edemediler⁵⁵.

c- Haccac'ın Horasan ve Yöresinde Siyasî İstikrarı Sağlaması

Haccac, Harici tehlikesini bertaraf edip, Irak ve çevresinde istikrarı sağladıktan sonra, yönünü Horasan'a çevirdi. Zaten, Mühelleb'i Horasan valiliğine tayin ettirmekle bir yıl önceden bu konudaki düşüncelerini fiiliyata dökmüştü. Mühelleb'e fetih hazırlıklarına başlamasını emretti. Sonra; Kûfe, Basra, Medain ve Ahvaz yollarının birleştiği noktada, son derece müstahkem bir şehir inşa etmeye başladı. Burada, Vasıt adını verdiği bir garnizon kenti kurdurarak, içine çeşitli askerî kışlalar yaptırdı. Buraya başta Suriyeli askerlerin bir nevi müstahkem karargahı olmak üzere, daha pek çok asker toplayarak yerleştirdi⁵⁶. Güçlü bir ordu hazırlayarak Ubeydullah b. Ebi Bekr komutasında Türkistan üzerine sefere gönderdi.

Bu sırada Orta Asya'da, Çinliler tarafından I. Göktürk Devletine 630 yılında son verilmişti. 680 yılında Ötüken'de yeniden kurulan II. Göktürk Devleti devamlı olarak Çinliler ile savaş halindeydi. Türkistan ve Afganistan'da Göktürlere mensup Yabgu, Takin, Tarhan, Tudun, Afşin, İhşid ünvanlarını taşıyan mahalli bey ve hükümdarlar Arap ordularına karşı topraklarını savunmaya çalışıyordu⁵⁷. Ubeydullah komutasındaki İslam ordusu, bugünkü Afganistan toprakları üzerinde hüküm süren Türk hükümdarı Rutbil'in kuvvetlerini yenerek

⁵² Wellhausen, 70.

⁵³ Cibal: Arapçada Dağ manasına gelen “cebel” kelimesinin çoğulu olup, dağlık bölge anlamına gelmektedir. Burada İran'da bir bölgenin adı olarak kullanılmıştır.

⁵⁴ Cevdet Paşa, 684.

⁵⁵ Cevdet Paşa, 686-690. Lammens, 18.

⁵⁶ Hüseyin Algül, **İslam Tarihi IV**, Gonca Yayınları, İstanbul 1987, 13-28. ; Lammens, 19.

⁵⁷ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I**, 6. Baskı, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1993, 136-137. ; Altan Deliorman, **Tarih I**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1994, 68-69.

Maverau'n-nehir'e kadar ilerlemeye muvaffak oldu.⁵⁸ Sicistan'ı ele geçiren Ubeydullah, Rutbil'i vergiye bağladı ve o yıl için ilerlemeyi yeterli bularak burada ordusuna karargah kurdu. Ancak daha sonra Rutbil, diğer Türk beylerinden de destek alarak Ubeydullah üzerine ani bir baskın yaptı. Gafil avladığı Ubeydullah'ı ve İslam askerlerinin çoğunu kılıçtan geçirdiği gibi stratejik önemi olan yerleri de geri aldı⁵⁹.

Bu hezimet haberini alan Haccac, derhal Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as el-kindî komutasında 40.000 kişilik bir orduyu Maverau'n-nehr üzerine gönderdi. Abdurrahman, Rutbil'in kuvvetlerini arka arkaya yenerek Ubeydullah'ın kaybettiği stratejik önemi haiz yerleri geri aldı. Buradan daha ileriye giderek pek çok yeri de fethetmeye muvaffak oldu. Sonra gerekli tedbirleri alıp, Rutbil ile anlaşma yaparak O'nu vergiye bağladı. Bu yıl için bu bölgeleri elde tutmayı uygun bularak, daha fazla ilerlemeyeceğini Haccac'a bir mektup ile bildirdi⁶⁰.

ca. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın İsyanı ve İstikrarın Bozulması

Bir müddet sonra, bu askerî hareket hususunda Abdurrahman ile Haccac arasında ihtilaf çıktı, Abdurrahman Haccac'ın emirlerini dinlememeye başladı ve gerginlik düşmanlığa dönüştü. Haccac Abdurrahman'a ağır hakaretler içeren mektuplar gönderdi⁶¹. Abdurrahman, bu hakaret içeren mektuplar üzerine komutanlarını toplayarak onların fikirlerini sordu. Askerlerinden tam destek alınca da geri dönerek Haccac üzerine yürümeye karar verdi. Önce Rutbil ile bir saldırmazlık anlaşması yaptı, sonra sınır güvenliği için gerekli sayıda asker bırakarak ordusunun başında Irak üzerine yürüdü. Yolda diğer askeri birlikler de bu isyana iştirak etmek üzere O'na katıldılar. Abdurrahman ve adamları artık hedef olarak sadece Haccac'ı görmeyip, tüm Emevî iktidarını ortadan kaldırmaktan bahsetmeye başlamışlardı⁶².

Abdurrahman ordusunun başında Irak'a kadar ilerledi. İsyancıların güçlenerek Basra yakınlarına gelmesi üzerine Haccac, Basra'nın dışına çekilip, burada ordusunu savaş düzenine soktu, hendekler kazdırarak savunma tedbirleri aldı. Bununla da yetinmeyerek Halife'den takviye kuvvetler istedi. Abdurrahman, Haccac'ın boşalttığı Basra'ya girdi. Baskılardan usanan halk O'nu bir kurtarıcı gibi karşıladı. Basra'nın ileri gelen kimseleri ile fakihler ve ilim adamları da bu isyana gönüllü olarak katıldılar. Bunların arasında; Hz. Ömer zamanında Basra'yı fetheden Sa'd b. Ebi Vakkas'ın oğlu Muhammed, tabiin döneminin ünlü

⁵⁸ Yıldız, 354-355

⁵⁹ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Dizgi evi 4. Baskı, Konya 1998, 115.

⁶⁰ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan I*, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, 219. ; Fayda, 355.

⁶¹ Boyunağa, 323.

⁶² Yıldız, 356. ; Çağatay, 456.

fakihlerinden Said b. Cübeyr ve Basra'nın en önemli ilim adamlarından olan İmam Şabi de vardı⁶³. Ancak, Abdurrahman Basra civarında yenilince önce Kûfe'ye buradan da Deyru'l-Cemacim denilen yere çekildi. Burada da Haccac'ın kuvvetlerine yenilmekten kurtulamayarak Horasan'a kadar geri çekildi⁶⁴. Ancak burada da Haccac'ın takibinden kurtulamayınca son çare olarak Türk hakanı Rutbil'e sığınmak zorunda kaldı. Ancak Rutbil, Haccac'ın baskısına dayanamadı ve Abdurrahman'ı Haccac'a teslim etti. Abdurrahman isyanının bedelini hayatıyla ödedi⁶⁵.

Abdurrahman el-Eş'as isyanında ele geçen esirlere Haccac çok kötü muamele etti ve onları Kâfir olmakla itham etti. Çünkü onlar Halife'ye ve Ulu'l-Emre karşı gelmekle aslında Allah'a karşı gelmişlerdi. Halife ise Allah'ın yeryüzündeki vekili idi. Haccac, mahpuslardan Kâfir olduklarını itiraf ettikleri takdirde serbest kalacaklarını vaadetti. Bunu reddedenleri ise acımasızca öldürttü⁶⁶.

cb. Haccac'ın Siyasi İstikrarı Sağlamak İçin Ulemayı Sindirmesi

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Abdurrahman'ın hareketi önceleri sadece Haccac'a karşı idi ve strateji açısından fikir ayrılığından kaynaklanıyordu. Ancak bu askerî hareket, daha sonra Emevi yönetimine yöneldi ve düşünce planında yönetimin gayr-ı meşru olduğu, Hilafet'in Ehl-i Beyt'e ait olduğu fikri noktasında odaklaştı. Siyasî ve askerî kişiliğe ait stratejik ihtilaf, bir anda Hilafet müessesine yöneldi. Dinî ve siyasî mülahazalarla beslenen bu fikir, ulemanın işin içerisine girmesine sebep oldu. Ulema, bu düşüncenin fikrî temelini oluşturunca, bu harekete halk da dahil oldu. Haccac, Abdurrahman'ın liderliğinde bu hareketi bastırmağa uğraşırken, işin bu yönünü farkettiler. Bu nedenle askerî açıdan isyan tamamen bastırılmasına ve Abdurrahman'ın ortadan kaldırılmasına rağmen, Haccac konuyu kapatmadı. Bu harekete destek veren ulemayı takibe aldı. Bu isyanda halkın bu harekete katılımını sağlayan iki isim öne çıkmıştı. Bu alimlerden biri, İmam Şabi b. Şurahbil diğeri ise Said b. Cübeyr idi⁶⁷.

İmam Şa'bi b. Şurahbil, Tabiun döneminin ileri gelen fakih ve muhaddis alimlerinden idi. Hilafet'in, "Ehl-i Beyt" in hakkı olduğunu savunuyordu. Hz. Hüseyin'in Kufe'ye gönderdiği Müslim b. Akil'i desteklemişti. Daha sonra Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafî'nin Kûfe'de O'na gelerek Muhammed b. El-Hanefiyye adına düzenlenen mektupları göstermesi üzerine önce Muhtar'a inanarak O'nu desteklemiş, sonra O'nun yalancı olduğunu anlayarak ondan yüz çevirmişti. Emevî yönetimine başından beri karşı olmuş ve Abdurrahman b. Eş'as'ın isyanında "Ehl-i Kurra"⁶⁸ ya şöyle seslenmişti: "Ey mü'minler!

⁶³ Ağırakça, 246.

⁶⁴ Ağırakça, 249.

⁶⁵ Kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan I**, 218 v.d. ; Ağırakça, 254.

⁶⁶ Watt, 101.

⁶⁷ Algül, 11-15.

⁶⁸ Ehl-i Kurra: Kur'an hafızları olup, yaşantılarını kur'an hükümlerine göre sürdüren muttaki insanlardı.

Haccac'la ve Emevîlerle savaşınız. Bu konuda hiç tereddüdünüz olmasın. Size yemin ederim ki, yeryüzünde bunlardan çok zulüm yapan, verdikleri hükümlerde daha fazla haksızlık eden hiçbir topluluk bilmiyorum.”⁶⁹

Bu konuşmasından sonra talebeleri ve pek çok kişi ile birlikte Haccac'a karşı savaşmak üzere Abdurrahman'ın yanında yer almıştı. Ancak Deyru'l-Cemacim'deki hezimetten sonra bir süre gizlenmiş, daha sonra Haccac'ın; “*Kuteybe b. Müslim'in yanında cihada gideceklere eman verilmiştir.*” şeklindeki ilanı üzerine İmam Şa'bi bir taraftan Haccac'ın zulmünden kurtulmak ve bir yandan da bu karışık ortamdan kaçmak için, cihad'ın yapıldığı bölgeye gitmeyi tercih ederek Rey şehrine Kuteybe'nin yanına gitmişti. Haccac, bunu haber alınca Kuteybe'ye bir mektup yazarak derhal O'nu kendisine göndermesini istedi. Kuteybe'de bu emre uyararak O'nu Vasıt'a gönderdi. Haccac, İmam Şabi'ye pişmanlığını itiraf ettiği takdirde O'nu affedeceğini söyledi. Şabi'de itirafta bulununca, ilimden başka bir şeyle uğraşmaması şartıyla serbest bırakıldı. İmam Şabi de inzivaya çekilerek bir daha siyasi olaylarda yer almadı⁷⁰.

Abdurrahman'ın isyanında, çok önemli rol oynayan Ulemadan Said b. Cübeyr ise, tabiin ulemasından olup fıkıh ve edebiyat alanında meşhur bir alim idi⁷¹. Emevi hilafetini meşru saymıyor, idarecilerini zalim olmakla tavsif ediyordu. Abdurrahman'ın, Haccac'a karşı olan isyanında o da talebeleri ile birlikte O'nun yanında yer alarak savaşa katılmıştı. Savaştan sonra O, Haccac'ın eline düşmemek için teslim olmamış, bir süre kendisini gizlemeyi başarmış, sonra da İsfahan'a kaçarak orada yaşamaya başlamıştı. Haccac, bunu haber alınca, İsfahan valisine bir mektup yazarak O'nu tutuklayıp kendisine göndermesini emretti. Bunu haber alan Said buradan kaçarak önce Azerbaycan'a, oradan da gizli bir şekilde Mekke'ye kadar geldi. Mekke'de bir süre kendini gizlemeyi başardı. Cemaate katılmıyor, ilim meclislerinde bulunmuyor, kendini dış dünyadan soyutlamış bir derviş gibi hayatını sürdürmeye çalışıyordu⁷².

Ancak Said'in tüm çabaları boşuna oldu. Çünkü Haccac her tarafa yolladığı muhbirleri sayesinde nerede ne olup bittiğini kısa zamanda haber alıyordu. Mekke valisi Halid, Haccac'ın emri üzerine Said'i ve diğer muhalifleri tutukladı. Onları zincirlerle birbirlerine bağlayarak Vasıt'a gönderdi⁷³. Said, Vasıt'a Haccac'ın huzuruna getirilince Haccac O'na birçok hakarete bulundu, elindeki kamçısı ile yüzüne vurdu ve cellada O'nun boynunu vurmasını emretti. Said, Haccac'ın hakaretlerine cevap vermedi, zincirli ellerini açarak şöyle dua etti: “*Yarabbi, bu adamı beni katlettikten sonra hiç kimseye musallat etme! İnsanları O'nun şerrinden koru.*”⁷⁴ Said'in hunharca şehit edilmesi ulemayı sindirdi. Irak'ta istikrar sağlanmıştı, sıra doğuya gelmişti.

⁶⁹ Ağırakça, 247

⁷⁰ Ağırakça, 251-253.

⁷¹ Subhi es-Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları**, (Mütercim: M. Yaşar Kandemir), Gaye Matbaacılık 3. Baskı, Ankara 1981, 328.

⁷² Ağırakça, 255-260.

⁷³ Cevdet Paşa, 708

⁷⁴ Ağırakça, 259

cc. Haccac'ın Türkistan ve Hindistan'a Yönelik Fetih Hareketlerini Organize etmesi

Abdurrahman'ın Horasan yöresinde sebep olduğu isyan ve bunun sonucunda bozulan siyasi istikrarı yeniden tesis etmek için Haccac, Türkistan'a gönderilmek üzere yeni bir ordu teşekkül ettirmeye başladı. Daha önce Abdurrahman'ın saflarına katılan isyancıları bu orduya gönüllü olarak girdikleri takdirde affedeceğini söyledi. Bunun üzerine Haccac'ın zulmünden korkan Basra ve Kûfe halkının çoğu bu orduya gönüllü olarak katıldılar. İmam Şabi de gönüllü olarak bu orduya katılanlar arasında idi. Haccac, hazırladığı bu büyük orduyu Kuteybe b. Müslim komutasında Türkistan üzerine gönderdi. Kuteybe, Orta Asya'nın içlerine girerek; Buhara, Semerkant, Taşkent ve Fergana'yı ele geçirip Çin seddine kadar ilerlemeye muvaffak oldu⁷⁵. Haccac, Kuteybe'nin bu başarılarını devamlı olarak takviye kuvvetlerle destekliyordu. Hatta, Çin imparatorluk sarayına sefaret elçileri göndererek Çin'liler ile Türkler'in muhtemel işbirliğini önledi⁷⁶.

Türkistan da fetih hareketleri başarıyla devam ederken sıradan bir olay Haccac'ın dikkatini Hindistan'a çevirmesine neden oldu. Sind hükümdarı Dâhir bir Müslüman gemisini zapt ederek içinde bulunanları esir almıştı. Haccac O'ndan esirlerin iadesini istedi. Dâhir'den red cevabı alınca Sind üzerine bir ordu hazırlayıp göndermeye karar verdi⁷⁷. 706 yılında Haccac, yeğeni Muhammed b. Kasım es-Sakaffi'yi Sind valiliğine tayin ederek, bu bölgenin fethiyle görevlendirdi. Emrine 6.000 Suriyeli asker ile birlikte diğer yardımcı kuvvetlerden teşekkül eden bir ordu verdi. Karayoluyla Mukran'a gelen Muhammed, buradan hareket ederek Kannazbur ve Armail şehirlerini fethetti. Oradan deniz sahilinde bulunan el-Daybul şehrini muhasara altına aldı. Diğer taraftan Haccac'ın deniz yoluyla gönderdiği donanma da el-Daybul'u denizden kuşattı. Sağlam surlarla çevrilmiş olan bu şehir uzun bir muhasaradan sonra ele geçirildi. Bundan sonra sahil bölgesindeki şehirleri zapteden İslam kuvvetleri, gemilerden kurdukları bir köprü ile İndus Nehri üzerinden karşıya geçtiler. Ravar yakınlarında Sind Kralı Dâhir ile karşılaşarak O'nu bozguna uğrattılar. Kral ise ölü olarak ele geçirilmişti. Artık önünde bir engel kalmayan İslam orduları, Mutan ve Pencap bölgeleri de dahil olmak üzere tüm Sind bölgesini fethettiler⁷⁸.

d. Haccac'ın İslahat Çalışmaları

Haccac, yukarıda sıraladığımız askeri faaliyetlerin yanı sıra, sorumlu olduğu bölgenin ilmi, dinî, ekonomik ve sosyal gelişimi için de bir dizi ıslahat çalışmalarında bulunmuştur. O'nun tarihe geçen en önemli icraatı, Arapça'ya vakıf olmayan diğer Müslümanların Kur'an-ı Kerim'i hatasız okumalarını

⁷⁵ Algül, 11-15

⁷⁶ Boyunağa, 325

⁷⁷ Mevlana Şeyh M. İ. Panipeti, 888.

⁷⁸ D.Hakkı Yıldız, "Velid I.", İA XIII, MEB Yay., Eskişehir 1997, 294.

sağlamak için yaptığı çalışmalarıdır. Hz. Ebubekir ve Hz. Osman zamanlarında kitap haline getirilen Kur'an, harflerin noktasız olması ve harekelerinin bulunmaması sebebiyle, ancak Arapça'yı çok iyi bilenler tarafından doğru okunabiliyordu⁷⁹.

Haccac, Ziyad b. Ebih döneminden itibaren yapılması düşünülen ancak tamamlanamayan Kur'an-ı Kerimin harekelenmesi çalışmaları için, devrin en ünlü alimlerinden müteşekkil bir heyet topladı. Bu heyetin başkanlığına Nasr b. Asım'ı atadı⁸⁰. Nasr b. Asım Haccac'ın emri üzerine, birbirine benzeyen harflerin ayırt edilebilmesi için bunların alt ve üstlerine tek veya çift nokta koyma usulünü icad etti. Bu heyetin diğer bir alimi ise Ata b. Yesar idi. Bu zat, Abdurrahman b. El- Eşas'ın isyanına da katılmıştı. ancak yine de Haccac, ilim ve takvasına hürmeten O'nu affederek bu heyete dahil etmişti. Ata, Kur'an'daki sure, ayet, kelime ve harfleri bir bir sayarak harekeleme ve belli bir düzene göre yerleştirmede önemli katkıları olmuştu. Bu heyetin en mümtaz şahsiyeti hiç şüphesiz çağının İslamî ilimlerdeki en büyük alimi, Hasan el-Basrî idi. O, Haccac'ın isteği üzerine bu heyete katılmış, Kur'an'ın harekelenmesinin tamamlanmasında önemli katkıları olmuştur. Hasan el-Basrî işini büyük bir ciddiyetle yaptığı gibi Haccac'a da sadakatle bağlı kalmıştır. O, el-Eşas'ın isyanını desteklemediği gibi, talebelerini ve çevresindeki insanları da bu isyana katılmaktan alıkoymuştur⁸¹.

Haccac, savaşlardan fakirleşmiş olan halkın durumunu düzeltmek ve onları siyasetten uzak tutmak için de bir dizi tedbirler aldı. Bunlardan en önemlisi tarım alanında yaptığı çalışmalarıdır. O, aşağı Fırat ile Dicle nehirlerinin arasında büyük bir su kanalı yaptırdı⁸². Bu kanal üzerinde pek çok tali kanallar daha açtırdı. Eskimiş su kanallarını tamir ettirdi. Tarım alanında istihsalin artması için, Umman'daki Ezd kabilesinden çiftçilikte uzman olan kimseler getirtti. Muhtelif vilayetlerden verimi yüksek bitki ve tohumlar temin etti. Köyden şehre göçü yasaklayarak tarım alanında insan kaynağını en üst düzeyde tutmayı başardı. Ayrıca "*es-Saul Haccaciye*" adı verilen bir sistem ile hububat alım satımında tek tip ölçü kullanılmasını sağlayarak karışıklık ve su-i istimalleri önledi⁸³. Haccac, ayrıca pek çok yeni yollar açmış, cami, hastane, medrese, imarethane gibi sosyal ve kültürel yerler inşa ettirmiştir.

Haccac'ın bunlarla beraber Emevi Devleti'nin ekonomisinde devrim sayılabilecek en önemli icraatı ilk Arap parasını bastırmasıdır. O zamana kadar İslam toprakları üzerinde Bizans altını (dinar) ve Sasanî gümüş sikkesi (dirhem) kullanılmaktaydı. Her ne kadar Muaviye I zamanında gümüş ve bakır sikkeler basılmış ise de bunlar Bizans ve Sasanî tarzında olduğundan

⁷⁹ Yıldız, **DGBİT II**, 354.

⁸⁰ Aycan **TDV İA XIV**, 428.

⁸¹ Watt, 93-94, 134-135.

⁸² Yıldız, **DGBİT II**, 378.

⁸³ Aycan **TDV İA XIV**, 428.

Müslümanlar tarafından tasvip edilmemiş⁸⁴ ve tedavülden kaldırılmak zorunda kalmıştı. Haccac bastırıldığı sikkelerin üzerine “*Bismillah el-Haccac*” bazılarının üzerine ise “*Allahu ahad, Allahu’s-Samed*” ibarelerini yazdırmıştı. İlk olarak Haccac ile başlayan Arap para basımı işlemi üzerine, Halife Abdulmelik’in tüm İslam Alemi için para bastırmaya karar vermesi ile hayata geçirilmiş oldu. İslamî paraların basımı, Emevi Devletinin ekonomisinin canlanmasına ve istikrara kavuşmasına vesile oldu⁸⁵.

Ayrıca Haccac’ın, Arapça’yı resmi dil olarak kullanma ve yaygınlaştırma hususundaki çalışmalarından da bahsetmek gerekir. O, Halife Abdulmelik’ten muvafakat alarak Arapça’yı resmî işlemlerde zorunlu hale getirdi. O zamana kadar Şam’daki divan kayıtları Rumca, Kûfe ve Horasan’dakiler ise Farsça tutulmaktaydı. Haccac eldeki mevcut tüm defterleri de Arapça’ya tercüme ettirdi. Devlet dairelerinde çalışan pek çok İranlının da işine son vererek yerine Arap kökenli olanları yerleştirdi. Aynı işlemleri bir süre sonra Abdulmelik’in başkent Şam’da uyguladığını ve bir Arap milliyetçiliğinin trmandırıldığını görüyoruz.

Bu çalışmalardan başka Haccac, Berid (posta) teşkilatına da el attı. Burada gerekli düzenlemeler ve yenilikler yaptı. Bu teşkilatın kadro, vasıta, araç ve gereç sayılarını artırarak geliştirdi. Bu teşkilatı özellikle bir hafiye teşkilatı haline getirdi. Böylelikle sorumlu olduğu bölgenin neresinde bir isyan faaliyeti olsa hemen haberdar olarak gerekli tedbirleri zamanında almaya muvaffak oldu⁸⁶.

IV. Haccac’ın Ölümü

VII. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Emevî hânedânı Haccac sayesinde tüm İslam dünyasında siyasi istikrarı sağlamıştı. Bu istikrar hiç şüphesiz güç ve acımasızlık ile sağlanmıştı. Muhalefet tamamen yok edilmemiş, ancak yeraltına çekilmişti⁸⁷.

714 yılına girildiğinde Haccac 54⁸⁸ yaşına gelmişti. O, olgunluk çağını yaşadığı gibi, devlet yönetim tecrübesiyle de en birikimli çağına erişmişti. Ancak sürekli savaş ve mücadele içerisinde geçirdiği yılları O’nun sağlığını bozmaya başlamıştı. Doktorlar mide kanseri teşhisi koymuşlardı. Nihayet Temmuz 714 yılında kendi kurduğu Vasıt şehrinde, arkasında büyük bir nefret seli bırakarak, hayata gözlerini yumdu⁸⁹. Ardından mal, mülk ve para olarak hemen hiçbir şey bırakmadı⁹⁰.

⁸⁴ Muaviye zamanında basılan altın ve gümüş sikkeler, Bizans dinarlarının birer kopyası idiler ve üzerlerinde haç işareti vardı.

⁸⁵ Yıldız, **DGBİT II**, 379. ; Aycan, **TDV İA XIV**, 428.

⁸⁶ Yıldız, **DGBİT II**, 379-380.

⁸⁷ Sarıçam, 332-333.

⁸⁸ N. Çağatay, Haccac’ın öldüğünde 52 yaşında olduğunu belirtmektedir. Bkz. Çağatay, 458. Bazı kaynaklarda Haccac’ın 53 ve 54 yaşında öldüğü zikredilmektedir. Esasen bu farklılığın Hicrî ve Miladî tarihlerin farklılığından da kaynaklanmış olduğunu düşünmekteyiz.

⁸⁹ H. Lammens, **İA V/1**, 20. ; Fayda, 354.

⁹⁰ “*Haccac*”, **Büyük Larousse X**, İnterpress Yay., İstanbul 1992, 4903-4903.

Haccac'ın hastalığı ve ölümü hakkında kaynaklarda efsanevî ve subjektif bilgiler bulunmaktadır. Bunları burada söz konusu etmeyi uygun bulmuyoruz. Zira bu çalışmanın hedefi Haccac'ın özel hayatı değildir. Biz bu çalışmamızda O'nun devlet otoritesini sağlamasında oynadığı fonksiyoner rolü konu edindik. Ancak, Emevî yönetiminin O'nun cesedini gizlice nehir yatağına gömmeleri ve üzerinden su geçirmeleri⁹¹ halkta oluşan nefretin, naaşına karşı tepkilerinden çekindiklerine delil olduğunu söyleyebiliriz.

V. Sonuç

Hız. Osman'ın şehadetiyle bozulan siyasi istikrar, Hız. Ali ile dinî bir mahiyet alarak tırmanmıştı. Cemel ve Siffin savaşlarında on binlerce Müslüman hayatını kaybetmiş, bu siyasi olaylar ümmeti fikrî ve dinî açıdan da bölmüştü. Bu dönemde özellikle siyasî-dinî mezheplerin ortaya çıkmaya başladıklarını görüyoruz.

Muaviye ile devlet düzeni yeniden sağlanmasına rağmen, Yezid döneminde meydana gelen Kербela olayı, Medine ve Mekke gibi kutsal şehirlerin muhasara edilerek tahribata uğratılması, özellikle Irak ve Hicaz'da Emevî yönetimine karşı bir öfke seli uyandırmıştı.

Siyasî ve dinî çalkantılar içerisinde öfkeli ve dağınık bir manzara serdeden İslam Alemi, istikrarı ancak Abdulmelik döneminde yakalayabilmiştir. Bilim adamlarının da üzerinde ittifak ettikleri gibi İslam Devleti, kurumsal olarak Abdulmelik döneminde bir çerçeveye oturtulabilmiştir. Bu ortamın hazırlanması da hiç şüphesiz devletin içteki siyasî ve dinî istikrarı yakalamasıyla mümkün olabilmıştır.

Devletin bu dönemde siyasî istikrarı yakalamasında en büyük fonksiyoner işlevi, hiç şüphesiz Haccac gerçekleştirmiştir. Yöntem olarak çok sert ve acımasız davranmış, çok kan dökmüş ve tarihe "**zalim**" ünvanıyla geçmiştir. Ancak, devletin siyasî bütünlüğünü sağlamadaki kararlılığı ve bu açıdan hizmeti, maalesef takip ettiği acımasız yöntemlerden dolayı hep göz ardı edilegelmiştir.

KAYNAKÇA:

- AĞIRAKÇA, Ahmet, **Emeviler Döneminde Kıyımlar**, Şafak Yay., 2. baskı, İst. 1994.
AHMET CEVDET PAŞA, **Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa I**, Bedir Yay., İst. 1986.
AKBULUT, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Şekillendiği Kelam Meseleleri**, Ankara 1988.
ALGÜL, Hüseyin, **İslam Tarihi II**, Gonca Yay., İst. 1987.
ALGÜL, Hüseyin, **İslam Tarihi IV**, Gonca Yay., İst. 1987.
AYCAN, İrfan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, Ankara 1990.
AYCAN, İrfan, "**Haccac**" **TDV İA XIV**, İst. 1996.
BOSWORT, C.E. **İslam Devletleri Tarihi**, (çev. E. Merçil – M. İspirli), Oğuz Yay., İst. 1980.
BOYUNAĞA, A. Yılmaz, **Hız. Muhammed'in Tebliğinden Günümüze İslam Tarihi**, Akabe Yay., Samsun 1993.
CANAN, İbrahim, **Kütüb-ü Sitte Muhtasarı ve Tercüme Şerhi XII**, Akçağ yay., Ankara 1991.
ÇAĞATAY, Neşet, **Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993.

⁹¹ Aycan, **TDV İA XIV**, 427.

- ÇELİK, Mehmet, "İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri" **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi X**, Sayı I, Elazığ 2000.
- DELİORMAN, Altan, **Tarih I**, Bayrak Yay., İst. 1994.
- EBU CAFER MUHAMMED B. CERİR ET-TABERİ, **Tarih-i Taberi III**, (çev. M. Eminoglu) İst. 1983.
- ER-RÛDANÎ, İmam Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, **Büyük Hadis Külliyyatı Cem'ul-Fevaid Min Camii'l-Usul ve Mecmai'z-Zevaid II**, (terc: N. Erdoğan), İz Yay., İst. 1996.
- FAZLU'R-RAHMAN, **İslam** (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk Yay., Ankara 1981.
- FIĞLALI ETHEM RUHÎ, "Hz. Hasan ve Hüseyin Dönemleri" **A.Ü.: İ.F.Dergisi XXVI**, Ankara 1983.
- "Haccac", **Büyük Larousse X**, İnterpress Yay., İst. 1992.
- HASAN, H. İbrahim, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi II**, Kayıhan yay., 2. Baskı, İst.1985.
- HATİPOĞLU, M.Said, "Hilafetin Kureysiliği" **A.Ü.: İ.F. Dergisi XXIII**, Ankara 1978.
- HİTTİ, Philip K., **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi I**, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay., İst. 1989.
- HODGSON, M.G.S., **İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç Ve Tarih I**, İz Yay., İst.1995.
- "Hulefa-i Raşidin Dönemi ve Emeviler", **DGBİT II**, (ed. Dursun Hakkı Yıldız) Çağ Yay., İst. 1992.
- İZZEDDİN EBU'L- HASAN ALİ B. MUHAMMED İBNÜ'L ESİR, **el-Kamil fi't-Tarih II** (çev. A. Özeydin-A. Ağırakça), İst. 1985.
- KİTAPÇI, Zekeriyya, **Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya 1998.
- KİTAPÇI, Zekeriyya, **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan I**, 2. Baskı, Boğaziçi Yay., İst. 1991.
- KURUCAN, Ahmet-Zühtü Mercan, **Aşere-i Mübeşşere; Cennetle Müjdelenen On Sahabi**, Feza Yay., İst. 2001.
- LAMMENS, H. "Haccac", **İA V/1**, MEB Yay., İst. 1997.
- MATRAN, Robert, **İslamın Yayılış Tarihi** (çev. İ. Kayaoğlu), Ankara 1981.
- MEVLANA ŞEYH MUHAMMED İSMAİL PANİPETİ, **İslam Tarihi** (çev. Ali Genceli), Tokar Yay., İst. 1971.
- MEVLANA ŞİBLİ, **Asr-ı Saadet V** (çev. Ö. R. Doğrul), İst. 1978.
- MUHAMMED EBU ZEHRA, **İmam Şafii** (çev. O. Kesioğlu), Emem Yay., Ankara 1987.
- MUHAMMED EBU ZEHRA, **İslamda Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi** (çev. H. Karakaya-K. Aytekin), İst. 1993.
- RADİY, Seyyid, **Nehcü'l-Belağa** (haz. A. Gölpinarlı), İst. 1990.
- SARIÇAM, İbrahim, **Emevî-Haşimî İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar**, T.D.V. yay., Ankara 1997.
- SIRMA, İhsan Süreyya, **Emeviler Dönemi Hilafetten Saltanata**, 2. Baskı, Beyan Yay., İst. 1990.
- Subhi es-Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları**, (Mütercim: M. Yaşar Kandemir), Gaye Matbaacılık 3. Baskı, Ankara 1981.
- SUPHİ, es-Salih, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri** (çev. İ. Sarmış), Bir Yay., İst. 1983.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I**, 6. Baskı, Boğaziçi Yay., İst. 1993.
- VAGLERİ, Laura Veccia, "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I** (çev. İ. Kutluer), Hikmet Yay., İst. 1998.
- VİDA, g. Levi Della, "Hariciler", **İA V/1**, MEB Yay., Eskişehir 1997.
- WATT, W. Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (çev. E. R. Fığlalı), Umran Yay., Ankara 1981
- WELLHAUSEN, Julius, **İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri**, (çev. F. Işıltan), TTK Bas., Ankara 1989
- YILDIZ, D. Hakkı "Velid I.", **İA XIII**, MEB Yay., Eskişehir 1997.